

Małgorzata FLAGA, Joanna SZCZĘSNA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Lublin, Polska
e-mail: malgorzata.flaga@umcs.pl, joanna.szczesna@umcs.pl

KRAJOBRAZY WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO JAKO INSPIRACJA DO ROZWOJU TURYSTYKI KULTUROWEJ W REGIONIE

LANDSCAPES OF LUBLIN PROVINCE AS INSPIRATION FOR DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM IN THE REGION

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, woj. lubelskie, turystyka kulturowa
Key words: cultural landscape, Lublin Province, cultural tourism

Streszczenie

Województwo lubelskie jest regionem, który charakteryzuje się mnogością i różnorodnością krajobrazów, w tym krajobrazów kulturowych. Dzięki takim cechom jak m.in.: położenie na obszarze, który w przeszłości był wielokulturowy, licznie występujące osiedla wiejskie oraz małe miasta, przewaga funkcji rolniczych Lubelszczyzna ma szczególne predyspozycje do funkcjonowania pewnych form turystyki kulturowej, np. turystyki dziedzictwa kulturowego, wiejsko-kulturowej, religijnej czy sentymentalnej. W artykule przedstawiono przykłady krajobrazów kulturowych Lubelszczyzny oraz te formy turystyki kulturowej, które mogą się rozwijać na ich bazie. Wskazano także niektóre bariery ograniczające jej rozwój, jak również przykładowe produkty turystyczne oraz działania mogące przyczynić się do zniwelowania tych barier.

Abstract

Lublin Province is a region which possesses a great number of different landscapes, including cultural landscapes. Thanks to some particular features, among other things: location on the territory that had multicultural nature in the past, rural character and predominance of rural settlements and small towns presently, the region is strongly predestined to develop certain forms of cultural tourism, eg: tourism of cultural heritage, rural-cultural, religious or ethnic tourism. In the article, the authors show examples of cultural landscapes of the Lublin region and forms of cultural tourism that have the strongest chances to develop there. Furthermore, some obstacles for this development are presented as well as model tourist products and activities that could eliminate those barriers.

WPROWADZENIE

Krajobraz i turystyka pozostają ze sobą w ścisłej zależności. Zgodnie ze stwierdzeniem U. Mygi-Piątek (2016) krajobraz jest przestrzenią, w której turystyka się realizuje; jest zarówno syntetycznym walorem turystycznym, jak i zbiorem wybranych elementów będących celami turystycznymi. Krajobraz może być tłem wydarzeń turystycznych, ale może być także inspiracją do jej uprawiania.

W. Andrejczuk (2010) relacje krajobraz – turystyka opisuje jako cztery warianty zależności. Po pierwsze, każdy krajobraz, w tym kulturowy, można traktować całościowo i postrzegać jako walor turystyczny sam w sobie. Atrakcją dla turysty staje się wówczas konkretne miejsce lub obszar, o pewnych przyciągających cechach, takich jak np.: unikatowość, egzotyczność, malowniczość itp. Po drugie, krajobraz może stanowić zbiór pojedynczych walorów turystycznych w postaci obiektów przyrodniczych lub kulturowych. Komponenty te będą w tym wypadku funkcjonować jako samodzielne atrakcje turystyczne, dla których krajobraz będzie jedynie tłem. Po trzecie, krajobraz jest przestrzenią, w której turystyka może funkcjonować w oparciu o walory i infrastrukturę turystyczną. Te dwa czynniki warunkują rozwój określonych form turystyki. Wreszcie, krajobraz jest obiektem, na który turystyka, w sposób korzystny lub niekorzystny oddziałuje. Jest więc „odbiorcą” pozytywnych i negatywnych skutków działającej w jego granicach gospodarki turystycznej, pod wpływem której podlega przemianom. A zatem relacje turystyki i krajobrazu są wieloaspektowe i wielopłaszczyznowe.

Zawartość krajobrazu w znaczącym stopniu wpływa na formy turystyki, jakie są uprawiane na danym obszarze. Niektóre z nich, jak np. turystyka krajoznawcza, przyrodnicza czy wiejska są wręcz uzależnione od krajobrazu, w przypadku innych form związek ten jest luźniejszy. Jednak zawsze krajobraz jest istotnym tłem dla turystyki, często wpływającym na decyzję o wyborze obszaru do jej uprawiania.

Jednym z wyróżnianych rodzajów krajobrazu jest krajobraz kulturowy, który zawiera w sobie zapis zdarzeń związanych z człowiekiem i różnorodnymi aspektami jego życia. Jak piszą m. in. M. Degórski (2005), A. Jackowski (2007) czy J. Oleszek (2009) krajobraz ten odzwierciedla działalność człowieka w środowisku geograficznym, mającą miejsce w ciągu wielu stuleci, przez co staje się nośnikiem informacji o dziejach regionu. Krajobraz kulturowy mówi o materialnej i duchowej działalności człowieka oraz o wydarzeniach historycznych, które są jego udziałem.

Województwo lubelskie należy do tych regionów Polski, które posiadają niewątpliwe bogactwo krajobrazów kulturowych, zarówno pod względem ich ilości, jak i różnorodności. Wynika to ze specyficznych cech Lubelszczyzny jako regionu historycznego i geograficznego. Przede wszystkim, woj. lubelskie stanowi szczególny w skali całego kraju obszar pogranicza. Położenie na skrzyżowaniu szlaków handlowo-komunikacyjnych, bliskość wschodniej granicy państwa, a także specyficzny splot wydarzeń w historii kraju i Europy przyczyniły się do tego, że w regionie w przeszłości krzyżowały się wpływy cywilizacji Zachodu i Wschodu, pozostawiając po sobie ślady w postaci dziedzictwa licznych grup narodowościowych i religijnych

(Myśliński, 1997). Na zaistniałą od XVII w. na Lubelszczyźnie zróżnicowaną strukturę narodowościowo-religijną składali się: Rusini, Żydzi, Włosi, Francuzi, Niemcy, Szkoci, Węgrzy, Ormianie i inne nacje. Z czasem, owa mozaika podlegała uszczupleniu, a niemal całkowitemu ujednoczeniu struktura ludnościowa Lubelszczyzny uległa po II wojnie światowej, w związku z eksterminacją ludności żydowskiej oraz wysiedleniami ludności ukraińskiej i białoruskiej (Radzik, 1997; Skowronek i. in., 2006).

Na tle Polski Lubelszczyznę wyróżnia także wybitnie wiejska przestrzeń, w której dominują osady wiejskie oraz małe miasta. Niepodważalne walory reprezentują również duże miasta regionu, mogące poszczycić się wybitnymi zabytkami architektonicznymi czy też pozostałościami dawnych układów osadniczych. Różnorodność krajobrazów kulturowych, a niejednokrotnie ich unikatowość pozwalają postrzegać woj. lubelskie jako jeden z bardziej interesujących i wartościowych pod względem kulturowym regionów kraju (Świeca, Tucki, 2016; Brzezińska-Wójcik i in., 2016).

Krajobrazy kulturowe woj. lubelskiego, składając się na jego wewnętrzny potencjał i atrakcyjność, stanowią doskonałą inspirację i podstawę dla rozwoju różnorodnych form turystyki. Jednak uwzględniając cechy regionu, należy wyeksponować turystykę kulturową jako tę, która ma szczególnie mocne przesłanki do dynamicznego rozwoju na Lubelszczyźnie (Skowronek, 2012).

Turystyka kulturowa jest różnie charakteryzowana, ale na jej mocne powiązania z krajobrazem wskazuje szczególnie definicja Ch. Metelki (za Mikos von Rohrscheidt, 2008: 27), zgodnie z którą „Turystyka kulturowa to taka forma turystyki, w której zainteresowania podróżujących koncentrują się na bogatej przeszłości ludzi bądź obszarów, zachowanej i odzwierciedlonej w zabytkach, historycznych okolicach, tradycyjnej architekturze i rękodzielnictwie”.

Turystyka kulturowa jest realizowana w krajobrazie w wielu formach, ukierunkowanych na różnorodne jego zasoby materialne i niematerialne. Do zasadniczych rodzajów turystyki kulturowej, które mają najbardziej ścisły związek z krajobrazem można zaliczyć turystykę: dziedzictwa kulturowego, miejską, wiejsko-kulturową, etniczną i sentymentalną, historyczno-militarną i martyrologiczną, obiektów przemysłowych i technicznych, regionalną, przyrodniczo-kulturową, wreszcie turystykę pielgrzymkowo-religijną i tanatoturystykę (Mikos von Rohrscheidt, 2008).

Niniejszy artykuł ma charakter analityczno-przeglądowy. Jego podstawowym celem jest zaprezentowanie tych krajobrazów kulturowych Lubelszczyzny, które oddają specyfikę regionu i stwarzają szanse do kreowania oryginalnych i atrakcyjnych produktów turystycznych. Kolejnym celem jest wskazanie wiodących form turystyki kulturowej, już funkcjonujących w województwie lubelskim oraz tych, które mają najmocniejsze podstawy do rozwoju w oparciu o zasoby reprezentatywnych krajobrazów kulturowych regionu. Celem drugoplanowym jest wskazanie niektórych barier hamujących progres turystyki kulturowej na Lubelszczyźnie oraz przykładowych produktów turystycznych, których wprowadzenie mogłoby zwiększyć efektywność wykorzystania krajobrazów kulturowych regionu w turystyce.

Podstawową metodą badawczą wykorzystaną do przygotowania niniejszego artykułu była analiza publikowanego materiału źródłowego: literatury naukowej z zakresu turystyki, geografii, w tym zwłaszcza dotyczącej krajobrazu kulturowego oraz w mniejszym stopniu z zakresu historii. Ponadto, przestudiowano materiały przewodnikowe odnoszące się do woj. lubelskiego, wojewódzkie dokumenty strategiczne oraz lokalne materiały informacyjne z zakresu turystyki. Uzupełnieniem dla wiadomości literaturowych były badania i własne obserwacje terenowe autorki.

KRAJOBRAZY KULTUROWE WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO JAKO PODSTAWA ROZWOJU TURYSTYKI KULTUROWEJ

Krajobrazy obszarów wiejskich

Lubelszczyzna była od zawsze regionem typowo rolniczym, w związku z tym, w jej przestrzeni dominują wiejskie krajobrazy kulturowe, współtworzone przez komponenty przyrodnicze (Haliniarz, Szumiło, 2016). W krajobrazach tych znajduje odzwierciedlenie wielowiekowa obecność i działalność miejscowej ludności, uwidoczniła m.in. poprzez: położenie i fizjonomię wsi, podział i sposób użytkowania ziemi, występowanie zabytków architektury oraz drobnych elementów religijnych (kapliczek i krzyży przydrożnych), które harmonijnie wpasowane w środowisko naturalne dopełniają wiejskie krajobrazy danego regionu (Bogdanowski, 1988, za: Plit, 2009: 48).

Jak pisze J. Plit (2009), o wyglądzie i percepcji krajobrazów kulturowych decyduje ich położenie geograficzne. Konieczność dopasowania wiejskich układów osadniczych do lokalnych warunków przyrodniczych sprawiła, że pierwotna zabudowa wiejska dobrze współgra z otaczającą przyrodą, a tradycyjne wiejskie krajobrazy charakteryzują się ładem i harmonią. Jednocześnie, ukazują one odrębność i indywidualność cech architektonicznych poszczególnych regionów. W rezultacie, krajobrazy wiejskie posiadają znaczne walory estetyczne i poznawcze.

Zasadniczymi elementami kulturowymi wiejskich krajobrazów Lubelszczyzny są układy ruralistyczne, wyznaczone na podstawie dominujących typów wsi oraz cech tradycyjnego ludowego budownictwa mieszkalnego. W oparciu o te kryteria, na terenie woj. lubelskiego można wyróżnić 4 regiony architektoniczne: podlaski, w pñ.-wsch. części województwa; lubelsko-nadwiślański, położony wzdłuż Wisły, od ujścia Sanu aż do Puław; urzędowski, w wąskim pasie łuku od Puław do Bychawy, z centrum w Urzędowie oraz biłgorajski, wyodrębniony w pñd. części województwa, na terenie powiatu biłgorajskiego i części powiatu zamojskiego (Petera, 1972).

Obok budownictwa typowo polskiego, w osadnictwie Lubelszczyzny pojawiają się też elementy obce. Od końca XVIII w., w regionie podlaskim powstało kilka wsi z tzw. osadnictwem holenderskim, tworzonym przez osadników niemieckich z Pomorza. Ich domy były zazwyczaj dużo większe i okazalsze w porównaniu z polskimi, ponadto, charakteryzowały się tym, iż izby mieszkalne był połączone z zabudowaniami gospodarskimi jednym dachem (Audyty turystyczny..., 2015). Z kolei na wschodzie regionu spotkać można chałupy rusińskie (ukraińskie), które w małym stopniu różniły się od

budynków mieszkalnych we wsiach polskich; jedynie w okresie międzywojennym były nieco większe i często bogato dekorowane. Do bardzo oryginalnych należały domy tatarskie w powiecie białskim oraz w Biłgoraju i Janowie Lubelskim. Układ i zdobnictwo tych zabudowań nadawały im charakter obronny (Peters, 1972).

Upływ czasu i przemiany cywilizacyjne spowodowały, że wiele z tradycyjnych wiejskich układów przestrzennych uległo przekształceniu lub dewastacji (Peters, 1972; Fornal, 2002). Jak się ocenia, w ok. 100 wsiach Lubelszczyzny zachowała się jeszcze dość liczna zabudowa drewniana (fot. 1). W największym stopniu przetrwała ona w pñn.-wsch. i wschodniej części województwa, ponadto, jej znaczące skupiska istnieją także w centralnej części, m. in. w gminach: Bychawa, Orzechów, Krzczonów, Milejów, Piaski, Rybczewice, Strzyżewice, Wilków i Zakrzówek. Dość dobrze zachowana jest drewniana zabudowa wiejska na terenach leśnych województwa, np. w Lasach Janowskich, na Roztoczu, czy też na terenach Poleskiego Parku Narodowego (Fornal, 2002; Rolska-Boruch, 2002). Architektury lubelskich wsi można obserwować zarówno w warunkach autentycznych, jak i na ekspozycjach, np. w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, które prezentuje przegląd najbardziej charakterystycznych stylów budownictwa wiejskiego z różnych części regionu, czy w skansenie wsi prawosławnej w Holi, powstałym w miejscu jej oryginalnej lokalizacji.

Z krajobrazem wiejskim związana jest architektura rezydencjonalna, tj. wille, dworki i pałace oraz towarzyszące im założenia ogrodowo-parkowe. W regionie lubelskim przeważają małe dwory szlacheckie, zaś stosunkowo nieliczne są rezydencje magnackie. Pierwsze obiekty rezydencjonalne na Lubelszczyźnie powstawały w XVI w. i nierzadko miały charakter obronny. Wojny Rzeczypospolitej w kolejnych dwóch wiekach spowodowały, że do czasów współczesnych nie przetrwało wiele ówczesnych budowli, szczególnie tych drewnianych. W największej liczbie pozostały dworki i pałace z 2. połowy XIX i początków XX w., a nieliczne obiekty zaistniały jeszcze w okresie międzywojennym (Banasiewicz-Szykuła, 2011).

W większości dawnych zespołów rezydencjonalnych, oprócz głównej siedziby mieszkalnej pozostały zespoły zabudowań folwarcznych, które znajdują się w różnym stanie zachowania (Fornal, 2002). Generalnie w złej kondycji są, towarzyszące rezydencjom, zabytkowe parki. W czasie okupacji i po wojnie uległy one dewastacji poprzez wycinanie drzew, brak konserwacji, wprowadzanie obcych elementów, dziczenie i zatarcie pierwotnej kompozycji (Skowronek, Furtak, 2006).

W 2013 r., do rejestru zabytków woj. lubelskiego było wpisanych 145 pałaców i willi oraz 149 dworów, z czego zdecydowana większość na terenach wiejskich (Wojewódzki Program..., 2015). Poza tym, istnieją dawne zespoły rezydencjonalne, w których nie zachowały się budynki mieszkalne, a tylko zabudowania folwarczne lub park. Jako przykłady znanych i stosunkowo dobrze zachowanych obiektów można podać: Babin, Garbów, Gałęzów, Klemensów, Motycz, Romanów, Snopków, Werbkowice i inne. Na specjalne zaznaczenie zasługuje XVIII-wieczny zespół pałacowo-parkowy w Kozłówce, który, będąc jedną z najlepiej zachowanych rezydencji arystokratycznych w Polsce, znajduje się na krajowej liście Pomników Historii (Lipski, Łuczyński, 2010; Łuczyński, 2010).

Krajobrazy miejskie – małomiasteczkowe i miast o wybitnych indywidualnych walorach

Lubelszczyzna to region, dla którego charakterystyczne są małe miasta, liczące poniżej 20 tys. mieszkańców. Jest ich 33 i stanowią aż $\frac{3}{4}$ wszystkich ośrodków miejskich województwa. Wprawdzie do Powstania Styczniowego w regionie było około 120 miast (zwłaszcza niewielkich, prywatnych), jednak wiele z nich w XIX w. utraciło prawa miejskie i zostało zdegradowanych do rangi osiedla wiejskiego w ramach represji ze strony zaborczych władz carskich za popieranie działań narodowyzwoleńczych, albo na skutek wyraźnego regresu (Górak, 1990).

Tradycyjne układy urbanistyczne lubelskich miast i znajdująca się w nich architektura stanowią kolejne dziedzictwo kulturowe i specyficzny walor turystyczny regionu. Krajobraz miejscowości, który stanowi syntezę elementów przyrodniczych i działalności kolejnych pokoleń mieszkańców, oddaje ich historię, kulturę i podstawy bytu. Niekiedy krajobraz ten jest jedynym śladem obecności w mieście różnych narodowości i wyznań.

E. Przesmycka (2001) za wartości krajobrazowe w małych miastach Lubelszczyzny uznaje przede wszystkim czytelny, tj. zwarty i regularny układ przestrzenny oraz pozostałości pierwotnego rozplanowania ulic, placów, działek i obszarów zieleni. Historyczne założenia urbanistyczne, które przetrwały w znacznej liczbie miejscowości decydują o ich aktualnej wartości zabytkowej, zarówno w wymiarze materialnym (przestrzennym), jak i niematerialnym (tradycji historycznej). Większość tych układów cechuje niewielka skala przestrzenna. Zazwyczaj tworzy je pojedynczy rynek, będący centrum życia społecznego i powiązana z nim podstawowa sieć ulic; nierzadko to właśnie obecność placu rynkowego pozostaje jedynym świadectwem dawnego miejskiego charakteru osiedla.

Wyjątkowość krajobrazu lubelskich miast podkreśla także tworząca je architektura. Najważniejszymi dominantami krajobrazowymi są budowle sakralne, przy których występują zwarte kompozycyjnie obiekty towarzyszące, np.: dzwonnice, plebanie, wikarówki, organistówki itp. Nieodłącznym elementem religijnym miejscowości są cmentarze, a także kapliczki i pojedyncze krzyże. Tkanę miejską osiedli wypełnia zabudowa mieszkalna, która do II wojny światowej była w całości drewniana. Wraz z rozwojem miejscowości, w ich krajobrazie przybywało budowli publicznych i przemysłowych, takich jak: szkoły, szpitale, magistraty, sklepy, dworce, zakłady rzemieślnicze itd., a ich obecność świadczyła o funkcjach danego miasta. W niektórych osadach zachowały się ratusze, w innych, otoczone parkami lub ogrodami, dwory i pałace, które jednakże zmieniły swoje przeznaczenie i zostały przystosowane do współczesnych potrzeb (Przesmycka, 2001).

Do II wojny światowej na Lubelszczyźnie istniał szczególny rodzaj osiedli, tzw. sztetle. Były to charakterystyczne dla całej Rzeczypospolitej ośrodki, w których znaczną część ludności, a niekiedy nawet całą populację stanowili Żydzi. Sąsiadowali oni z Polakami, zachowując jednak samodzielność i znaczną indywidualność, która przejawiała się także poprzez odrębną zabudowę (Piechotkowie, 2008). Żydzi skupiali się zazwyczaj przy jednej ulicy lub tworzyli własną dzielnicę. W jej skład

wchodziło zwarte i bardzo gęste drewniane budownictwo mieszkalne oraz obiekty użyteczności publicznej: bożnica, siedziba kahału, szkoła, jatki, itp. (fot. 2). Eksterminacja Żydów podczas wojny przyniosła kres również przedwojennym sztetlom. Pewne pozostałości dawnej architektury żydowskiej są obecnie widoczne m.in. w Kazimierzu Dolnym, Kocku, Kraśniku, Lubartowie, Łęcznej, Parczewie i Włodawie (Dylewski, 2002). Natomiast atmosfera tych żydowskich miasteczek przetrwała głównie w literaturze, malarstwie i piosence. W Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie można zobaczyć ekspozycję, w której odtworzono autentyczną zabudowę i najbardziej reprezentatywne zajęcia ludności małego miasta z regionu lubelskiego.

Na Lubelszczyźnie występuje kilka ośrodków miejskich odznaczających się dużym indywidualizmem historyczno-kulturowym oraz oryginalnością krajobrazową. Do szczególnie interesujących miast należą: Lublin, Zamość, Kazimierz Dolny, Puławy i Nałęczów.

700-letni Lublin jest stolicą regionu, a jego współczesna fizjonomia wynika ze specyficznych uwarunkowań przyrodniczych i złożonej historii. Oryginalne i unikatowe jest usytuowanie Lublina i ukształtowanie jego powierzchni. Osią miasta jest rzeka Bystrzyca wraz z dwoma dopływami. Lewobrzeżna część miasta, do której należy najstarsza część Lublina, ma bardzo dynamiczną rzeźbę, wysokie wzniesienia lessowe są tu poprzecinane siecią suchych dolin. Prawobrzeżna, młodsza część jest pozbawiona pokrywy lessowej i ma znacznie łagodniejszą rzeźbę. Właśnie ukształtowanie powierzchni zadecydowało o oryginalnym wyglądzie starówki Lublina, odbiegającej od szachownicowego wzorca miast średniowiecznych (Rozwałka, 1997). Stare Miasto w Lublinie ma układ wachlarzowy z nieregularnym rynkiem i ulicami poprowadzonymi tak, jak na to pozwalała rzeźba terenu (fot. 3). Z kolei śladami po ważnych wydarzeniach historycznych, jakich Lublin był świadkiem w kolejnych wiekach, i również będących charakterystycznymi elementami krajobrazu Lublina, są liczne obiekty architektoniczne oraz nazwy nawiązujące do tradycji i historii miasta (Gawarecki, Gawdzik, 1959).

Drugim wyjątkowym ośrodkiem regionu jest położony w jego południowej części Zamość. Jest to renesansowe miasto-twierdza, zwane także "Padwą Północy", założone na tzw. "surowym korzeniu" przez Jana Zamoyskiego w XVI w. Ośrodek został zaprojektowany i wybudowany pod kierownictwem wybitnego włoskiego architekta B. Morando, zgodnie z włoską koncepcją "miasta idealnego". Idea ta została zrealizowana poprzez stworzenie w obrębie fortyfikacji twierdzy przejrzystego układu urbanistycznego, w skład którego weszły znakomite obiekty architektoniczne, m.in. najważniejsze budowle Starego Miasta, tj. ratusz, kościoły, synagoga i kilkadziesiąt kamienic (Górak, 1990). Poza tym, Zamość posiadał racjonalnie rozplanowane obiekty użyteczności publicznej, a fortyfikacje otaczające miasto wraz z bastionami zapewniały bezpieczeństwo (Sypkowie, 2009). Wszystkie te unikalne walory historyczne, architektoniczne i krajobrazowe zaowocowały wpisaniem Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO (Lubelskie..., 2000).

Spośród mniejszych ośrodków miejskich Lubelszczyzny na szczególną uwagę zasługują Puławy, położone nad środkową Wisłą. W XVIII w., dzięki ówczesnym

właścicielom Czartoryskim, były one prężnym ośrodkiem kulturalno-artystycznym, naukowym i politycznym, przez co zyskały miano "Aten Północy" (Pawłowski, 2015). O obecnej atrakcyjności krajobrazowej i turystycznej Puław decyduje tamtejszy zespół pałacowo-parkowy, rozciągający się malowniczo na wzniesieniu nad łąką wiślaną. Składa się na niego przede wszystkim klasycystyczna rezydencja magnacka wkomponowana w założenie ogrodowo-parkowe, będąca świadectwem dawnego splendoru Puław. W parkową zielen są wpisane interesujące elementy małej architektury, które, zgodnie z oświeceniowymi trendami naśladują różne budowle, jakie wykształceni arystokraci napotykali podczas swoich zagranicznych podróży. Wyróżniającymi się obiektami są m.in.: Świątynia Sybilli, w której gromadzono pamiątki po wybitnych Polakach, i która stała się zaczątkiem polskiego muzealnictwa, pawilon ogrodowy w formie Domku Gotyckiego, schody serpentynowe oraz inne obiekty stylizowanych na antyk grecki (Wójcikowski, 1978; Zabielski, 1976).

Za jeden z bardziej urokliwych zakątków w Polsce jest uważany Kazimierz nad Wisłą, gdzie przyroda Małopolskiego Przełomu Wisły i Kazimierskiego Parku Krajobrazowego łączy się harmonijnie z dziełami rąk ludzkich (fot. 4). Pomyślna koniunktura gospodarcza i zamożność mieszkańców – w średniowieczu i renesansie Kazimierz był prężnym ośrodkiem rzemiosła i handlu zbożem – wpłynęły na wizerunek architektoniczny miasta (Pawłowski, 1997, 2015). Nazywane "perłą architektury renesansowej", miasteczko posiada doskonale zachowane wybitne zabytki z tego okresu, m. in. kościół farny, kościół i klasztor OO. Reformatorów oraz przepiękne, bogato zdobione kamienice miejskie w stylu renesansu lubelskiego z typowo włoskimi arkadami. Malowniczym akcentem są wznoszące się na jednym z kazimierskich wzgórz pozostałości średniowiecznego zespołu zamkowego. W przestrzeni miasta zachowały się także ślady zamieszkującej je w przeszłości społeczności żydowskiej, a także nieliczne już przykłady architektury portu przeładunkowego w postaci spichlerzy zbożowych. Wyjątkowość kazimierskiego krajobrazu sprawiła, że miejscowość przekształciła się w swoistą kolonię artystyczną, przyciągającą swoimi plenerami malarzy i innych twórców (de Mezer-Sobotkowska, Sobotkowski, 1996; Pawłowski, 2006, 2015). Artystyczna atmosfera Kazimierza utrzymuje się niezmiennie od lat, podnosząc turystyczną atrakcyjność miasta, zaś wyjątkowa wartość miejscowego krajobrazu – zarówno ta materialna, jak i duchowa została przypieczętowana nadaniem miastu statusu Pomnika Historii.

Wśród miast Lubelszczyzny uwagę przyciąga także Nałęczów, w którym ze względu na funkcję sanatoryjną, ukształtował się specyficzny krajobraz uzdrowski (fot. 5).

W Nałęczowie, należącym dawniej do szlacheckiej rodziny Małachowskich, estetyczne walory przyrodnicze okolicy łączą się z walorami zdrowotnymi w postaci specyficznego klimatu i wód mineralnych oraz wprowadzoną przez człowieka architekturą kurortu uzdrowskiego (Koniusz, 2009). Dominującym elementem krajobrazu Nałęczowa jest Park Zdrojowy z rezydencją Małachowskich, zabytkowymi budynkami sanatoriów, domu zdrojowego, stawem z wyspą oraz małą architekturą ogrodowo-parkową. Specyficzny krajobraz uzdrowiska dopełniają malownicze,

drewniane i murowane wille miejskie. Z Nałęczowem swoje życie związało wielu polskich pisarzy i artystów: B. Prus, S. Żeromski, H. Sienkiewicz, E. Szelburg-Zarembina, których obecność upamiętniono w przestrzeni miasta w postaci rzeźb, tablic, muzeów i innych symboli (Wójcikowski, 1978).

Elementy wielokulturowości i wielowyznaniowości w krajobrazach regionu

Wielokulturowe dziedzictwo Lubelszczyzny jest jej wyróżnikiem i największym atutem dla rozwoju turystyki w regionie (Audyty turystyczny..., 2015). Współcześnie, najbardziej czytelnym śladem minionej wielokulturowości woj. lubelskiego jest architektura sakralna. Z jednej strony, stanowi ona walor sama w sobie, z drugiej strony niejednokrotnie kryje w swoim wnętrzu cenne dzieła sztuki malarskiej czy rzeźbiarskiej. Pojedyncze obiekty religijne, a niejednokrotnie także całe kompleksy sakralne można spotkać zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich Lubelszczyzny.

W całym regionie powszechne są zabytkowe, murowane i drewniane świątynie rzymskokatolickie. Z kolei we wschodniej części województwa, stosunkowo liczne są zabytkowe cerkwie prawosławne i greckokatolickie. Znajdują się wśród nich obiekty murowane i drewniane, które w różnym stopniu zachowały pierwotny wygląd i wyposażenie (fot. 6). Cerkwie obu wyznań występują zarówno w krajobrazie miast województwa (Lublin, Chełm, Hrubieszów, Tomaszów Lubelski, Włodawa, Zamość), jak i w przestrzeni wiejskiej we wschodnich jego powiatach. Przykładami są obiekty w: Budzynie, Chłopiatynie, Dubience, Hrebennem, Jabłecznej, Kodniu, Kostomłotach, Radrużu czy Turkowicach (Górak, 1984; Grzelaczyk, Zawiślak, 2000; Fornal, 2002; Rolska-Boruch, 2002).

Najważniejszym ośrodkiem żydowskim w województwie i jednocześnie jednym z najstarszych w Polsce jest Lublin, w którym można odnaleźć kilka interesujących obiektów, jak np. słynną szkołę talmudyczną „Uczelnię Mędrców Lublina” oraz Stary Kirkut na Kalinowszczyźnie. Na terenie województwa lubelskiego przetrwało 20 obiektów, które do II wojny światowej były bożnicami żydowskimi. Znajdują się one m.in. w: Chełmie, Józefowie (Biłgorajskim), Kazimierzu Dolnym, Krasnymstawie, Kraśniku, Łęcznej, Szczepieszynie, Włodawie, Zamościu. Synagogi, zniszczone w większym lub mniejszym stopniu podczas okupacji niemieckiej, po zakończeniu wojny podlegały zazwyczaj dalszej dewastacji. Jedynie część z nich została odbudowana i zaadoptowana do nowych celów: na biblioteki, domy kultury, muzea, itp. (Trzeciński, 1990; Dylewski, 2002).

W powiązaniu ze świątyniami funkcjonowały też cmentarze poszczególnych konfesji. Na Lubelszczyźnie najczęściej zakładane były cmentarze wyznaniowe, stanowiące odrębne jednostki (fot. 7), ale spotykane są także cmentarze epidemiczne, wspólne dla wszystkich wyznań. Z czasem powstała jeszcze jedna kategoria miejsc pochówków – cmentarze wojenne, które skupiają mogiły osób poległych, należących do różnych wyznań. Na terenie województwa lubelskiego znajduje się ok. 1500 cmentarzy, w tym ok.: 800 rzymskokatolickich, 160 greckokatolickich, 140 prawosławnych, 70 ewangelickich, 100 żydowskich i 230 wojennych (Wojewódzki Program..., 2015).

Oprócz cmentarzy na Lubelszczyźnie istnieje wiele miejsc upamiętniających cierpienie i śmierć Polaków oraz przedstawicieli innych narodowości w wyniku działań eksterminacyjnych prowadzonych przez hitlerowskie Niemcy. Największym miejscem martyrologii jest Obóz Koncentracyjny na Majdanku w Lublinie. Dwa mniejsze, ale również naznaczone ogromnym „żniwem” śmierci są miejsca pamięci w Bełżcu i Sobiborze, gdzie funkcjonowały tzw. obozy zagłady, których głównym celem była eksterminacja ludności żydowskiej z Polski i innych krajów Europy. Krajobraz obozu, z okresu II wojny został częściowo zachowany jedynie na Majdanku w Lublinie, w pozostałych dwóch miejscowościach utworzono wspólnie symboliczne miejsca pamięci.

Wśród ogółu obiektów sakralnych, szczególną rolę pełnią sanktuaria. Ośrodki katolickie są związane głównie z kultem Matki Boskiej. Jej koronowane wizerunki znajdują się m. in. w: Chełmie, Janowie Podlaskim, Kazimierzu Dolnym, Kodniu, Krasnobrodzie, Leśnej Podlaskiej, Lublinie, Tomaszowie Lubelskim i Wąwolnicy. Bazylika OO. Dominikanów w Lublinie stanowi sanktuarium relikwii Krzyża Świętego, w Radecznicy szczególnym kultem jest otoczona postać św. Antoniego Padewskiego, w Piotrawinie i Górecku Kościelnym – św. Stanisława Biskupa, zaś we Włodawie – św. Ludwika.

Wierni innych obrządków także posiadają swoje miejsca pielgrzymkowe. Dla unitów są to Kostomłoty, Pratuliny i Drelów – miejsca związane z męczeństwem Unitów Podlaskich, zaś dla prawosławnych – Jabłeczna z cudowną Ikoną św. Onufrego oraz tzw. „Górka Chełmska”, gdzie czczona jest Matka Boża. Żydzi odwiedzają z kolei dawny kirkut w Lublinie, gdzie spoczywają szczątki słynnego cadyka Jakowa Horowica, znanego jako Jasnowidzący z Lublina.

Sanktuaria Lubelszczyzny tworzą zazwyczaj urokliwe kompleksy krajobrazowe. Niektóre z nich są zlokalizowane na obszarach szczególnie atrakcyjnych przyrodniczo, jak np. ośrodki w dolinie Bugu. Niekiedy, obiekty religijne wykorzystują elementy przyrody jako część własnych zespołów sakralnych, w innych przypadkach (Kodeń) miejscowy krajobraz jest wzbogacany o sztucznie tworzone kompozycje przyrodnicze, np. ogród zielny Matki Bożej z kwiatami, krzewami i fontannami, sztuczny zbiornik wodny i elementy antropogeniczne, m. in. zrewitalizowany dawny port Sapiehów nad Bugiem (Flaga, 2010). Doświadczanie *sacrum* ułatwia dodatkowa infrastruktura sakralna w postaci kalwarii lub pojedynczych krzyży i kapliczek (fot. 8). Funkcjonowanie niektórych ośrodków pielgrzymkowych jest powiązane z występowaniem i korzystaniem ze świętych źródeł. Według miejscowej tradycji, woda takich wypływów jest „cudowna”, tzn. posiada właściwości lecznicze. Przykładem są źródła w Krasnobrodzie, Wąwolnicy, Urzędowie i Jabłecznej.

Fot. 1. Zabudowania prawosławnej wsi Hola w powiecie włodawskim.

Photo 1. Buildings in the Orthodox village Hola in Włodawa County.

Fot. 2. „Czworobok” na rynku we Włodawie – XVIII-wieczny, unikatowy w skali Polski budynek kramów miejskich i jatek, należących do włodawskich Żydów. Do dziś pełni funkcje handlowe i usługowe.

Photo 2. „Quadrilateral” in the marketplace in Włodawa – the 18th century, unique in Poland, building of town stands and butcher’s stalls which belonged do the Jews. It has been operating as object of trade and service functions.

Fot. 3. Nietypowy, wachlarzowy układ starówki w Lublinie powstał w wyniku dostosowania zabudowy do nieregularnej rzeźby terenu

Photo 3. Untypical, fan layout of The Old Town in Lublin – it is a result of adaptation of the streets and buildings to irregular relief.

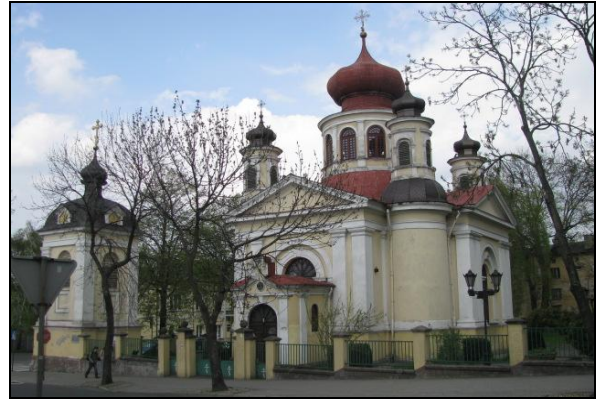
Fot. 4. Malowniczy krajobraz Kazimierza Dolnego, będący inspiracją dla kolejnych pokoleń artystów.

Photo 4. Picturesque landscape of Kazimierz Dolny which is an inspiration for successive generations of artists.

Fot. 5. Nałęczów – park zdrojowy z zabytkową architekturą sanatoryjną.

Photo 5. Nałęczów – park in the health-resort with historic spa architecture.

Fot. 6. Prawosławna, XIX-wieczna cerkiew św. Jana Teologa w Chełmie.

Photo 6. The 19th century Orthodox church of St. John The Theologian in Chełm.

Fot. 7. XVI-wieczny kirkut w Szczepieszynie – jeden z najstarszych w Polsce zachowanych cmentarzy żydowskich.

Photo 7. The 16th century Jewish cemetery in Szczepieszyn – one of the oldest well-preserved Jewish graveyards in Poland.

Fot. 8. Kapliczka św. Antoniego na niewielkim zbiorniku wodnym w Radeczniczy.

Photo 8. St. Anthony's chapel on the small pond in Radecznicza.

Fot./Photo 1, 2, 5, 6: J. Szczęsna.

Fot./Photo 4, 7, 8: M. Flaga.

Fot./Photo 3: <http://fotopolska.eu/dzielnice,80,20/woj.lubelskie.html>.

FORMY TURYSTYKI KULTUROWEJ NA LUBELSZCZYŹNIE

Duże zróżnicowanie krajobrazów kulturowych Lubelszczyzny daje szerokie możliwości rozwoju różnorodnych form turystyki kulturowej. Jedną z bardziej popularnych jej rodzajów jest turystyka dziedzictwa kulturowego. Ten typ turystyki jest zorientowany na zabytki, zespoły architektoniczne i miejsca należące do najcenniejszych zasobów kultury ludzkiej i uznane oficjalnie i powszechnie za dziedzictwo kulturowe świata, kraju lub regionu. Dzięki obecności w regionie wielu wybitnej wartości obiektów i układów urbanistycznych oraz architektonicznych: w Lublinie, Zamościu, Kazimierzu Dolnym, Kozłowie, Nałęczowie, Puławach i innych miejscowościach, na Lubelszczyźnie ta forma turystyki ma mocne podstawy do rozwoju, zwłaszcza że obiekty najwyższej wartości kulturowej są najczęściej przystosowane i udostępnione do ruchu turystycznego.

Interesujące i oryginalne pod względem architektoniczno-przestrzennym i historyczno-kulturowym miasta dają silne podstawy do rozwoju turystyki miejskiej. To właśnie miasta stanowią najważniejsze ośrodki turystyki kulturowej w regionie ze względu na szczególną koncentrację kultury w różnorodnych jej formach: materialnych i niematerialnych, historycznych i współczesnych, umożliwiającą najbardziej wszechstronne w niej uczestnictwo (Jędrzyak, 2008).

Turystyka miejska jest obecnie najlepiej realizowana w większych ośrodkach miejskich, które oferują różnorodne produkty turystyczne, eksponujące ich zasoby krajobrazowe i historyczno-kulturowe poprzez: szlaki tematyczne (Szlak Zabytków Architektury, Jagielloński Szlak Unii, Szlak Wielokulturowy w Lublinie, szlak rowerowy wokół twierdzy Zamość), muzea i ekspozycje, cykliczne i okazjonalne wydarzenia kulturalne i historyczno-rekonstrukcyjne (Jarmark Jagielloński, Wielokulturowy Lublin, Festiwal Sztukmistrzów w Lublinie, Jarmark Hetmański, Szturm Twierdzy Zamość). Natomiast zdecydowanie gorzej, jeśli chodzi o eksponowanie lokalnych zasobów historyczno-kulturowych, przedstawia się sytuacja w małych miastach Lubelszczyzny. Zabytkowe obiekty są często w złym stanie technicznym, a ponadto brakuje inicjatyw przybliżających lokalne dziedzictwo turystom, np. w zakresie informacji (tablice, foldery, mapy, przewodnictwo), wprowadzenia typowo turystycznych funkcji i produktów.

Lubelszczyzna jest obszarem, gdzie dość intensywnie rozwija się turystyka sentymentalna, zwana także "turystyką powrotu do źródeł". Ten typ turystyki uprawiają osoby, które w wyniku emigracji, zmiany granic, czy przymusowego przesiedlenia mieszkają poza granicami kraju urodzenia swoich przodków, a także przedstawiciele diaspor żyjących w rozproszeniu (Buczowska, 2008). Turystyka sentymentalna jest ukierunkowana na poznawanie miejsc związanych z pochodzeniem osoby podróżującej lub jej przodków, ich kultury, na poszukiwanie swojej tożsamości, korzeni i tradycyjnych wartości, "zanurzenie się w rodzimej historii" (Jędrzyak, 2008; Banaszkiewicz, 2009). Na Lubelszczyźnie, ta forma turystyki jest realizowana przede wszystkim przez turystów z Izraela, którzy odwiedzają miejscowości i obiekty związane z życiem przedwojennych społeczności żydowskich, a także nekropolie

i miejsca martyrologii Żydów. Z myślą o turystach zainteresowanych dziedzictwem żydowskim, w Polsce półd.-wsch. utworzono Szlak Chasydzki, którego znaczna część wiedzie przez województwo lubelskie, a na terenie Lublina powstał Szlak Pamięci Żydów Lubelskich. O ile jednak w większych i bardziej popularnych turystycznie miastach, dziedzictwo żydowskie jest wyraźnie wyeksponowane w krajobrazie, zrewitalizowane i wykorzystane turystycznie (np. synagogi w Zamościu i Kraśniku), to w miejscowościach mniejszych, obiekty związane z kulturą żydowską są często zaniedbane i niedostępne dla turystów. Wśród wielu przykładów można wymienić ciekawy i zachowany do dziś, ale nie udostępniony do zwiedzania, ani nie oznakowany - dom cadyka Mogerszterna w Kocku, synagogę w Bychawie, czy pozostałości żydowskiej zabudowy miejskiej w Izbicy – dawnym, prężnym ośrodku ruchu chasydzkiego.

Na Lubelszczyźnie znajduje się bardzo wiele nekropolii, które dają mocne podstawy do rozwoju tanatoturystyki, rozumianej jako podróżowanie do miejsc dokumentujących i upamiętniających ludzką śmierć (Tanaś, 2009). Szczególnym zainteresowaniem turystów cieszą się zabytkowe nekropolie, które nie tylko stanowią element dziedzictwa historycznego, ale często prezentują także dużą wartość artystyczną, np. cmentarze na Roztoczu z oryginalnymi nagrobkami bruśnieńskimi (Kawałko, 1994; Brzezińska-Wójcik i in., 2015). Do licznie reprezentowanych na Lubelszczyźnie należą także cmentarze wojskowe i bitewne wraz z dość powszechnymi miejscami pamięci, które dają podstawy do rozwoju turystyki historyczno-militarnej i martyrologicznej. Zarówno w przypadku nekropolii cywilnych, jak i wojennych częstym problemem jest stan ich utrzymania i związana z tym dostępność dla zwiedzających, a także brak, cennych dla turystów, informacji o historii poszczególnych obiektów.

Duża różnorodność typów osadniczych i architektonicznych wsi oraz wiele przykładów architektury sakralnej różnych wyznań, wpisanych w mozaikę krajobrazów przyrodniczych: roztoczańskich, nadbużańskich i nadwiślanych, poleskich, czy wyżynnych sprawia, że obszar Lubelszczyzny jest predestynowany do rozwoju turystyki wiejsko-kulturowej i regionalnej turystyki kulturowej. Dziedzictwo będące przedmiotem zainteresowania turystów obejmuje: budownictwo wiejskie, miejsca pamięci, elementy twórczości ludowej, kuchnię regionalną, tradycje i obrzędy, charakterystyczne zajęcia ludności, gwary, biografie wybitnych postaci ze środowiska lokalnego, a także historię miejsca i okolicznościowe imprezy kulturalne (Buczowska, 2008). Oba te typy turystyki, mimo niewątpliwych atrybutów regionu, są realizowane w niewielkim zakresie. Przyczyną tego może być brak produktów turystycznych eksponujących walory historyczno-kulturowe i objaśniających warunki kształtowania lokalnego krajobrazu kulturowego, np.: szlaków tematycznych, tablic informacyjno-graficznych lub izb regionalnych. Istnieją co prawda w regionie przykłady bardzo dobrych działań proturystycznych, bazujących na lokalnym dziedzictwie historyczno-kulturowym i przyrodniczym, m.in. wioski tematyczne: tatarska (Studzianka), Gotów (Masłomęcz), „rumiankowa” (Hołowno), czy garncarska (Łążek Garncarski), których idea bardzo się przyczyniła do popularyzacji lubelskiej

wsi. Krajobraz i dziedzictwo lubelskich wsi jest także popularyzowane we wspomnianych już skansenach w Lublinie i Holi, w Uroczysku Zaberek koło Janowa Podlaskiego, które stanowi przykład zanikającego krajobrazu dawnej wsi podlaskiej oraz w Zagrodzie Guciów, która z kolei promuje architekturę ludową Roztocza (Szczęsna, 2010). Dwa ostatnie przykłady mogą stanowić doskonałe wzorce produktów turystycznych, łączących funkcje muzealne, gastronomiczne i hotelarskie.

Z kolei obecność sanktuariów rozmaitych wyznań i o różnej randze daje doskonałe podstawy do rozwoju ruchu pielgrzymkowego i turystyki religijno-kulturowej. Część ośrodków religijnych, poza tym, że są miejscami kultu, współtworzy tematyczne szlaki turystyczne: Szlak cerkiewny czy Nadbużański szlak przyjaźni (Szczęsna, 2010). Niejednokrotnie, wiejskie zabytkowe świątynie należą do najlepiej zachowanych i stale użytkowanych obiektów. Pomimo faktu, że ich podstawowa funkcja to funkcja sakralna, stanowią także jedne z najbardziej dostępnych i atrakcyjnych obiektów turystycznych na terenach wiejskich. Miejscowości nadbużańskie (Kodeń, Pratulín, Jabłeczna, Kostomłoty) posiadają także predyspozycje do rozwoju transgranicznej turystyki religijnej o charakterze ekumenicznym i historycznym, dzięki której możliwe byłoby poznanie wielowyznaniowego dziedzictwa Podlasia.

Region lubelski, gdzie zróżnicowane i w niewielkim stopniu przekształcone przez człowieka środowisko przyrodnicze łączy się z oryginalną kulturą, ukształtowaną w warunkach pogranicza, posiada też bardzo dobre warunki do rozwoju turystyki przyrodniczo-kulturowej. Poznanie obszarów przyrodniczych, ale zaaranżowanych i utrzymywanych przez człowieka odbywa się na Lubelszczyźnie w licznych założeniach parkowych, parkach krajobrazowych i rezerwach przyrody, jak również częściowo w 2 parkach narodowych: Poleskim i Roztoczańskim. Z drugiej jednak strony, na Lubelszczyźnie istnieje bardzo wiele dworów poszlacheckich i obiektów gospodarczych, wymagających działań rewitalizacyjnych ze względu na aktualny stan zachowania. Zespoły pałacowo-parkowe, będące niegdyś wizytówką regionu (flandryjskie ogrody Firlejów w Czemiernikach, liczne parki w stylu angielskim wokół wiejskich rezydencji), współcześnie nie kwalifikują się do udostępnienia.

PODSUMOWANIE

Nie ulega wątpliwości, że Lubelszczyzna ze względu na bogate zasoby krajobrazowe posiada doskonałe zaplecze do rozwoju turystyki kulturowej. Ukształtowane historycznie krajobrazy kulturowe (będące materialną i duchową spuścizną dawnych i współczesnych czasów), ich zróżnicowanie i unikatowość mają szansę stać się istotnym elementem produktu turystycznego województwa (Plan Marketingu..., 2007). Jednocześnie, rozwój turystyki kulturowej może się przyczynić do podtrzymywania autentyczności tradycyjnych krajobrazów Lubelszczyzny, a nawet przywracania niektórych elementów, niezbędnych dla zachowania tożsamości historyczno-kulturowej regionu.

Jednakże nie wszystkie formy turystyki kulturowej mają w województwie podobne możliwości rozwoju. Jako że potencjał krajobrazowy Lubelszczyzny stanowią

przede wszystkim krajobrazy wiejskie (w tym rezydencjalne) i małych miejscowości oraz krajobrazy kilku miast o szczególnych walorach, wraz z charakterystycznymi dla całego regionu elementami wielokulturowości i wielowyznaniowości, za szczególnie perspektywiczne należy uznać następujące rodzaje turystyki kulturowej: dziedzictwa kulturowego, regionalną, wiejsko-kulturową, miejską, religijną, sentymentalną, martyrologiczną i przyrodniczo-kulturową. Trzeba jednak zauważyć, że jak dotąd, i te wymienione formy nie rozwijały się na Lubelszczyźnie tak dynamicznie, jak wskazywałyby na to zasoby regionu. Turystyka kulturowa zaniedbywana była szczególnie na obszarach wiejskich (Szczęsna, Gawrysiak, 2009), a ponadto, jak uważa J. Paczos (2006) stała się zbyt tradycyjna i skostniała, przez co nie zaspokaja potrzeb poznawczych i duchowych współczesnych turystów.

Przyczyn tego niekorzystnego stanu rzeczy i sposobów na jego poprawę należy szukać w kilku sferach funkcjonowania turystyki. Przede wszystkim, w regionie lubelskim zdecydowanie brakuje interesujących produktów turystycznych, które pozwalałyby na bliższe zapoznanie się z lokalnymi walorami kulturowymi oraz na lepsze odczytywanie i rozumienie krajobrazów kulturowych. Z tego względu, jako pożądany kierunek przemian turystyki kulturowej w województwie, wskazywana jest specjalizacja tras turystycznych na podstawie programów tematycznych, a także zróżnicowanie produktów turystycznych bazujących na lokalnym dziedzictwie historyczno-kulturowym (Paczos, 2006). Do takich produktów można zaliczyć już istniejące i nowe, kulturowe szlaki turystyczne, np.: Szlak krajobrazów kulturowych Lubelszczyzny, Szlak dworów i pałaców, Szlak miast i miasteczek, Szlak wiejsko-kulturowy, Szlak cmentarzy Lubelszczyzny, itp.

Istotnym problemem jest udostępnianie walorów regionu na potrzeby turystyki. Zwłaszcza w małych miejscowościach istnieją duże trudności związane z dostępnością do atrakcji turystycznych, które dodatkowo są słabo eksponowane. Do właściwego doświadczenia i interpretacji krajobrazów konieczne jest czytelne oznakowanie i opisanie atrakcyjnych obiektów i miejsc w terenie. Jak dotąd bowiem, wiele szlaków istnieje jedynie "wirtualnie", jako propozycje do zwiedzania, a nie jako faktycznie wytyczone w terenie trasy turystyczne (Audyt turystyczny..., 2015). Wartościowym przedsięwzięciem byłoby ponadto tworzenie tablic informacyjnych i tzw. "stacji czytania krajobrazu", w których znalazłyby się materiały faktograficzne i wizualne opisujące warunki kształtowania się poszczególnych typów krajobrazu.

Jak już wspomniano, szczególnie słabo w turystyce na Lubelszczyźnie jest wykorzystany potencjał krajobrazu kulturowego małych miast i osiedli wiejskich. Takie działania jak organizacja miniskansenów oraz budowa makiet rekonstruujących specyficzne, tradycyjne osadnictwo wiejskie i małomiasteczkowe, w tym żydowskie, mogłyby przyczynić się do zwiększenia zainteresowania tymi obszarami turystów kulturowych. Ofertę małych ośrodków osadniczych powinny uzupełniać produkty oparte na lokalnej tradycji rzemieślniczej, rękodzielniczej i artystycznej oraz specyficznej pogranicznej kuchni. Obecnie w małych miastach i osadach wiejskich województwa brakuje takiej oferty, nie ma sklepów czy punktów gastronomicznych oferujących pamiątki i kuchnię oparte na lokalnej tradycji. Niewątpliwie, równie

przydatne i efektywne byłoby poszerzenie oferty imprez rekonstrukcyjno-historycznych i kulturalnych nawiązujących do lokalnego dziedzictwa.

Do niezbędnych zabiegów mogących wspomóc rozwój turystyki kulturowej na obszarach wiejskich należy zaliczyć rewitalizację tamtejszych obiektów zabytkowych i wprowadzenie do nich funkcji turystycznych oraz rozbudowę infrastruktury turystycznej, która mogłaby powstawać na bazie tradycyjnej architektury. Przykładem takich zabiegów jest dawny, XVIII - wieczny dworek rodziny Sosnowskich w Sosnowicy (powiat parczewski), w którym obecny właściciel zorganizował pensjonat „Dwór Kościuszki” i oferuje szereg atrakcji turystycznych, opartych na lokalnej historii i krajobrazie.

Na Lubelszczyźnie istnieje bardzo wiele dworów poszlacheckich i obiektów gospodarczych, wymagających podobnych działań. Obiekty, które mogłyby stanowić wartościowe elementy krajobrazu kulturowego i z powodzeniem pełniłyby funkcje turystyczne często pozostają zdewastowane lub pełnione przez nie funkcje wykluczają wykorzystanie turystyczne. Jak pokazują doświadczenia z innych regionów Polski (np. Dolnego Śląska), uaktywnienie substancji zabytkowej poprzez uruchamianie w nich funkcji turystycznych: noclegowych, gastronomicznych, muzealnych, czy kulturalno-oświatowych może przyczynić się do stworzenia unikatowego produktu turystycznego o ponadnarodowym charakterze (Duda-Seifert, 2008). Na Lubelszczyźnie rewitalizacji powinny także zostać poddane liczne wielokulturowe, zabytkowe nekropolie, które pozostają w stanie zaniedbania, jak również zespoły ogrodowe i parkowe. Pozytywnym przykładem działań w tym zakresie może być odtworzenie zabytkowego układu wodno-pałacowego w Zwierzyńcu wraz ze współczesnym zagospodarowaniem turystycznym, które zostało zrealizowane w 2012 r.

Na specyficzne trudności i niezadowalający poziom rozwoju samej turystyki kulturowej nakładają się problemy natury ogólnej, odnoszące się generalnie do funkcjonowania turystyki w regionie lubelskim. Są to przede wszystkim: niedostatecznie rozwinięta infrastruktura komunikacyjna ograniczająca dostępność szczególnie mniejszych miejscowości, niewystarczająca i nierównomiernie rozmieszczona baza noclegowo-gastronomiczna oraz infrastruktura turystyczna i paraturystyczna, a także zdecydowane braki w zakresie informacji turystycznej oraz słabe przygotowanie kadr odpowiedzialnych za rozwój turystyki, zwłaszcza na szczeblu lokalnym (Audyt turystyczny..., 2015).

W celu efektywnego wykorzystania atrakcji turystycznych niezbędne jest zapewnienie szerszej dostępności do drukowanych materiałów informacyjnych: opracowań merytorycznych i map w punktach informacyjnych oraz Internecie. Zdecydowanego udoskonalenia wymaga marketing turystyczny i organizowanie wychodzących poza region akcji promocyjno-reklamowych. Dodatkowo, konieczne jest szkolenie lokalnych kadr oraz potencjalnych przedsiębiorców w zakresie możliwości wykorzystania zasobów krajobrazowych i kulturowych regionu na potrzeby rozwoju turystyki kulturowej. Ważne jest także, aby podejmowane działania rozwojowe i produkty turystyczne miały zintegrowany – ponadgimny, a nawet ponadregionalny charakter.

Powyższy artykuł nie wyczerpuje całości problematyki dotyczącej turystyki kulturowej w województwie lubelskim, ale sygnalizuje kilka kwestii, które mogą być przyczynkiem do dalszych, bardziej konkretnych analiz teoretycznych i badań aplikacyjnych. Poza ogólnymi rozważaniami odnoszącymi się do walorów krajobrazowych Lubelszczyzny, szczególne znaczenie może mieć dokładne poznanie obszarów, które obecnie koncentrują zasoby i ruch turystyki kulturowej. Szczegółowe rozpoznanie takich terenów pozwoliłoby na wyciągnięcie praktycznych wniosków dotyczących warunków funkcjonowania tej gałęzi turystyki i dostarczyłoby cennych wskazówek dla obszarów o jeszcze nie uruchomionym potencjale.

LITERATURA

- Andrejczuk W., 2010: Krajobraz a turystyka: aspekt konceptualny. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 14: 15-24.
- Audyt turystyczny województwa lubelskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin, 2015.
- Banasiewicz-Szykuła E. (red.), 2011: Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych, *Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie*, Lublin.
- Bogdanowski J., 1988: Krajobraz zabytkowy jako wyraz tożsamości [w:] *Krajobrazy polski lokalnej* (red.): M. Stalski, Z. Szlęzak. *Rozwój regionalny. Rozwój lokalny*, nr 13: 35-46.
- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Kondrasiuk P., 2015: Możliwości wykorzystania dziedzictwa ośrodków kamieniarskich Roztocza w turystyce [w:] *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, t. 15, *Turystyka w badaniach geograficznych*, (red.): Z. Młynarczyk, A. Zajadacz. *Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace*, nr 15, UAM, Poznań: 91-108.
- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Świeca A., 2016: Roztocze – od krainy fizjograficznej do regionu turystycznego [w:] *Od regionu geograficznego do regionu turystycznego. Lubelszczyzna – implikacje historyczne, teoretyczne, naukowo-badawcze, edukacyjne* (red.): T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, A. Świeca, Wyd. UMCS, Lublin: 133-168.
- Buczowska K., 2008: *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny* AWF, Poznań.
- Degórski M., 2005: Krajobraz jako obiektywna wizualizacja zjawisk i procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, nr 4, Sosnowiec: 13-25.
- Duda-Seifert M., 2008: Założenia rezydencjalno-parkowe jako potencjał do wykorzystania w rozwoju turystyki na przykładzie Dolnego Śląska [w:] *Turystyka w środowisku geograficznym*, nr 10: 41-49.
- Dylewski A., 2002: *Śladami Żydów polskich*, Wyd. Pascal, Bielsko-Biała.
- Flaga M., 2010: Sanktuaria południowego Podlasia – ich historia i rola w wielowymiarowym regionie [w:] *Peregrinus Cracoviensis*, z. 21: 115-132.

- Fornal M., 2002: Krajobraz kulturowy Roztocza, problematyka ochrony na wybranych przykładach [w:] *Roztoczańskie spotkania*, t. 3, (red.): A. Anasiewicz, B. Chmiel, Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec: 171-182.
- Gawarecki H., Gawdzik Cz., 1959: Lublin. Instytut Urbanistyki i Architektury, Warszawa.
- Górak J., 1984: Dawne cerkwie drewniane w województwie zamojskim, *Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Zamość*.
- Górak J., 1990: Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, *Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Zamość*.
- Grzelaczyk T., Zawiślak E., 2000: Drewniane zabytki sztuki cerkiewnej na terenie byłego województwa zamojskiego [w:] *Turystyka i dziedzictwo kulturowe* (red.): B. Kawałko, S. J. Pastuszka, WSZiA w Zamościu, Zamość: 61-71.
- Haliniarz M., Szumiło G., 2016: Lubelszczyzna dawniej – tradycje budownictwa mieszkalnego i upraw rolniczych [w:] *Na międzyrzeczu Wisły i Bugu. Krajobrazy roślinne i dziedzictwo kulturowe środkowowschodniej Polski i zachodniej Ukrainy* (red.): B. Czarnecka, Wyd. Polihymnia, Lublin: 21-33.
- Jackowski A., 2007: Rozważania o krajobrazie sakralnym [w:] *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju* (red.): K. Ostaszewska, I. Szumacher, S. Kulczyk, E. Malinowska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa: 133-143.
- Jędrzyak T., 2008: *Turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kawałko D., 1994: *Katalog cmentarzy województwa zamojskiego*, PSOZ, Zamość.
- Koniusz M., 2009: Atrakcyjność turystyczna i perspektywy rozwoju uzdrowiska Nałęczów S.A. [w:] *Turystyka uzdrowiskowa. Stan i perspektywy rozwoju* (red.): M. Boruszczak, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku, Gdańsk: 364-374.
- Lipski Z., Łuczyński A., 2010: *Rezydencje magnackie i dwory szlacheckie Lubelszczyzny*, Cz. 1, Biuro Turystyki Szkolnej, Dęblin.
- Lubelskie. *Wielka księga miast i gmin*, 2000, Ideamedia, Lublin.
- Łuczyński A., 2010: *Rezydencje magnackie i dwory szlacheckie Lubelszczyzny*, Cz. 2, Biuro Turystyki Szkolnej, Dęblin.
- de Mezer-Sobotkowska K., Sobotkowski Z., 1996: *Kazimierz Dolny*, Prywatna Agencja Fotograficzna, Warszawa.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008: *Turystyka kulturowa. Fenomen. Potencjał. Perspektywy*. Podręcznik Akademicki, GWSHM Milenium, Gniezno.
- Myga-Piątek U., 2012: *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Myśliński K., 1997: *Lublin na dawnych szlakach handlowych* [w:] *Lublin w dziejach i kulturze Polski* (red.): T. Radzik, A. Witusik, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, KAW-Lublin sp. z o.o., Lublin: 27-49.
- Oleszek J., 2009: *Wiara jako komponent tożsamości miejsca obszarów wiejskich Sudetów Wschodnich*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 12: 67-77.

- Paczos J., 2006: Przyszłość turystyki kulturowej na terenie Lubelszczyzny [w:] Walo-ry turystyczne Euroregionu Bug, jako czynnik aktywizacji gospodarczej i inte-gracji społeczno-kulturowej w zjednoczonej Europie (red.): M. Bochenek, G. Godlewski, Akademia Wychowania Fizycznego w Warszawie, Zamiejscowy Wydział Wychowania Fizycznego w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska: 139-151.
- Pawłowski A., 1997: Kazimierz nad Wisłą, Agencja Wydawniczo-Reklamowa „MAGIC”, Lublin.
- Pawłowski A., 2006: Kazimierz Dolny – symbol w krajobrazie (krajobraz historycz-ny, rozwój przestrzenny, funkcje miasta) [w:] Krajobraz kulturowy zachodniej części Wyżyny Lubelskiej (red.): W. Kałamucka, Zakład Ochrony Środowiska UMCS, Lublin: 87-96.
- Pawłowski A., 2015: Krajobraz kulturowy Małopolskiego Przełomu Wisły, WSSP im. W. Pola w Lublinie, Lublin.
- Petera J., 1972: Budownictwo ludowe na ziemi lubelskiej [w:] Kalendarz Lubelski 1972, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin: 79-88.
- Piechotkowie M. i K., 2008: Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Plan Marketingu Turystyki w Województwie Lubelskim na lata 2007-2013, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin, 2007.
- Plit J., 2009: Tradycyjny krajobraz wiejski Wschodniego Podlasia na przykładzie „Krainy Otwartych Okiennic”. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 12: 47-57.
- Przesmycka E., 2001: Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczy-zny, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Radzik T., 1997: Żyli z nami [w:] Lublin w dziejach i kulturze Polski, T. Radzik, A. Witusik (red.), Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, KAW-Lublin sp. z o.o., Lublin: 245-269.
- Rolska-Boruch I., 2002: Z przeszłości kulturowej Lubelszczyzny. Inwentarz topogra-ficzno-rzeczowy zabytków województwa lubelskiego, Wyd. Gaudium, Lublin.
- Rozwałka A., 1997: Przemieszczenia lubelskiego grodu w czasach średniowiecza i jego związki z powstaniem miasta [w:] Lublin w dziejach i kulturze Polski (red.), T. Radzik, A. Witusik, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, KAW-Lublin sp. z o.o., Lublin: 7-21.
- Skowronek E., Furtak T., 2006: Uwarunkowania rozwoju i kierunki przemian krajo-brazu kulturowego pogranicza polsko-ukraińskiego na przykładzie Roztocza Rawskiego [w:] Krajobraz kulturowy. Cechy-walory-ochrona (red.): W. Wołoszyn Problemy Ekologii Krajobrazu, T. 18, Zakład Ochrony Środowiska UMCS, Lublin: 357-368.
- Skowronek E., Wojciechowski K.H., Świeca A., 2006: The history of the ethnic trans-formations of the Lublin Region [w:] Cultural Landscapes of the Lublin Upland and Roztocze, (red.): E. Skowronek, W. Wołoszyn, T. Speck, K. M. Born, Kartpol s. c., Lublin: 33-47.

- Skowronek E., 2012: Budowanie innowacyjności oferty turystycznej województwa lubelskiego w zakresie turystyki kulturowej [w:] Wpływ sektora B+R na wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji, t. 1, (red.): D. Jegorow, A. Niedużak, Chełmskie Stowarzyszenie Rozwoju Społeczno-Gospodarczego CIVIS, Chełm: 99-126.
- Sypkowie A. i R., 2009: Zamki i warownie ziemi lubelskiej i Podlasia, Agencja Wydawnicza EGROS, Warszawa.
- Szczęśna J., Gawrysiak L., 2009: Wielokulturowe dziedzictwo Lubelszczyzny elementem potencjału turystycznego regionu [w:] *Annales UMCS, Sec. B*, 64/1: 37-52.
- Szczęśna J., 2010: Wielokulturowa substancja zabytkowa w krajobrazie pogranicza Lubelszczyzny a możliwości jej wykorzystania dla rozwoju turystyki [w:] *Problemy zagospodarowania, ochrony i monitoringu krajobrazów strefy przygranicznej*, (red.) S. Horska-Schwarz, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, T. 26, Uniwersytet Wrocławski, PAEK, Wrocław: 297-306.
- Świeca A., Tucki A., 2016: Wyżyna Lubelska – od krainy fizjograficznej do regionu turystycznego [w:] *Od regionu geograficznego do regionu turystycznego. Lubelszczyzna – implikacje historyczne, teoretyczne, naukowo-badawcze, edukacyjne* (red.): T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, A. Świeca, Wyd. UMCS, Lublin: 89-112.
- Tanaś S., 2009: Tanatoturystyka [w:] *Współczesne formy turystyki kulturowej* (red.): K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt, AWF, Poznań: 266-285.
- Trzcíński A., 1990: Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie, WOIT, Lublin.
- Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Lubelskim na lata 2015-2018, Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie, Lublin, 2015.
- Wójcikowski W., 1978: Puławy, Kazimierz, Nałęczów i okolice. Przewodnik turystyczny, KAW, Warszawa.
- Zabielski L., 1976: Puławy – od rezydencji magnackiej do miasta [w:] *Kalendarz Lubelski 1976*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin: 77-79.

